

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.22517758.2023.13.12.1.9>

تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی

حسین افلاکی فرد^۱، امین امیری^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۳

چکیده

کتاب درسی، یکی از مهم‌ترین عوامل یادگیری هستند. هدف از پژوهش حاضر، تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی بود. برای دستیابی به این هدف ابتدا مولفه‌های؛ استنباط، استنتاج، ارزیابی مدارک و دلایل، تشخیص پیش‌فرض‌ها، و تعبیر و تفسیر به‌عنوان مؤلفه‌های تفکر انتقادی بر اساس بررسی‌های صورت گرفته از مقالات و پژوهش‌های مرتبط و مدل تفکر انتقادی لیپمن تعیین گردید و برای هر یک از مؤلفه‌ها نیز مصادیقی مشخص شد. روش پژوهش حاضر، تحلیلی-توصیفی و از نوع تحلیل محتوا بود. جامعه آماری، کتاب‌های فارسی خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی که حجم نمونه برابر با جامعه آماری در نظر گرفته شد. ابزارهای گردآوری داده، در بخش تحویل اسنادی، فرم فیش‌برداری و در بخش تحلیل محتوا، فرم واریسی تحویل محتوای محقق‌ساخته است. واحد تحلیل این پژوهش صفحه (متن، تمرین‌ها و تصاویر) است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از شاخص آمار توصیفی استفاده شد. تجزیه و تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی خوانداری و نوشتاری نشان داد که از بین مؤلفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی؛ مؤلفه استنتاج و تعبیر و تفسیر نسبت به مؤلفه‌های دیگر در کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی دارای بیشترین فراوانی بود.

واژگان کلیدی: تحلیل محتوا، کتاب خوانداری، کتاب نوشتاری، دوم ابتدایی.

۱- گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران h.a.f.1352@gmail.com

۲- راهبر آموزشی دوره ابتدایی، کامفیروز، ایران. amin94a@yahoo.com

مقدمه

طبیعی است که تمام قوانین و نظام‌ها و اصول حاکم بر رفتار انسان در آن نیز صادق است. تفکر رفتاری یادگرفتنی است و بنابراین می‌توان افراد را با فراهم کردن شرایط قابل کنترل، متفکر و خلاق بار آورد (دره‌زرشکی، بزرگر بفرویی و زندوانیان، ۱۳۹۶).

مطالعه و بررسی کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا مفاهیم برنامه درسی به شکل مناسبی در کتاب‌های درسی گنجانده شوند. از آنجا که برنامه‌ریزی، تدوین، تغییر و به روز کردن کتب درسی یکی از الزامات نظام آموزشی است، تحلیل و بررسی علمی کتاب‌های درسی اهمیت دو چندان یافته، تحلیل کتب به دست‌اندرکاران و مؤلفان کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا در هنگام تدوین، گزینش و انتخاب محتوای کتاب‌های درسی بیشتر دقت کنند و ضمن تسهیل یادگیری، زمینه پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان در ابعاد مختلف را فراهم آورند (یارمحمدیان، ۱۳۹۳).

یکی از مهم‌ترین اهداف آموزش در کتاب‌های فارسی ابتدایی، تقویت درک مطلب و ژرفاندیشی است. آموزش از طریق تفکر انتقادی یکی از شیوه‌های تقویت درک مطلب است که امروزه در سراسر دنیا مورد توجه قرار گرفته است، زیرا ثابت شده است که ارتباط محکمی میان مشارکت و گفتگو و درک مطلب وجود دارد. در راهنمای تدریس فارسی خوانداری (۱۳۹۱)، به اهمیت تفکر انتقادی در مهارت خواندن و زبان آموزی تأکید می‌کند.

یکی از پاسخ‌های متداول این است که می‌خواهیم به دانش‌آموز سواد بیاموزیم. در واقع، از نظر بسیاری از کسان، سواد، ادای درست کلمات در سخن گفتن و یافتن معنای مراد نویسنده در نوشته است در حالی که، در آموزش انتقادی و در ذهنیت طرفداران آن، نظر دیگری وجود دارد. از نظر اینان، هدف آموزش آن است که خواننده بتواند، در خواندن متن، ویژگی‌ها و ساختار و اهداف آن را بیابد. چنین آموزشی به کسب سواد انتقادی منجر می‌شود که ناظر بر جوانب فرهنگی و مرامی و مسلکی متن است. در واقع، خوانندگان، در این شیوه آموزشی، تلاش می‌کنند تا ویژگی‌های سیاسی و اقتصادی و اجتماعی متن را بیابند و نشان دهند متن در جهت منافع و علائق چه کسانی نوشته شده است.

رشد و پرورش مهارت‌های تفکر انتقادی شاگردان همیشه مسأله‌ای پیچیده در آموزش بوده ولی امروزه حالتی بحرانی به خود گرفته، چون برون‌داد اطلاعاتی فرهنگ ما از قدرت تفکر انتقادی ما درباره آن اطلاعات

کتاب درسی یا محتوای مواد آموزشی به‌ویژه در نظام‌های آموزشی متمرکز محور مکتوب و مدون تعلیم و تربیت محسوب می‌شود که فعالیت‌ها و تجربه‌های تربیتی دانش‌آموزان توسط معلم و حول محور آن سازمان‌دهی می‌شود و نیاز به بررسی و تحلیل علمی دارد. و نوعی از تحلیل‌ها که برای برنامه‌ریزان درسی، مؤلفین و تصمیم‌گیرندگان برنامه‌های درسی بسیار مفید و ضروری است تحلیل محتوایی است و به واقع، یکی از فرایندهای شناختی که مکمل و وابسته به توانایی افراد در تفکر خلاق است، تفکر انتقادی است (سیلوا و ایتورا^۱، ۲۰۲۱). داشتن تفکر انتقادی در جامعه مردم سالارانه کنونی از مهارت‌های ضروری محسوب می‌گردد (آن‌لی و هوکی^۲، ۲۰۲۲). یادگیری تفکر نقادانه، برای عمق بخشیدن و پرسیدن، مهارتی ضروری برای یادگیرندگان است، با بکار بردن بهترین راهبردهای تمرینی، مدرسان می‌توانند یادگیرندگان خود را با ابزارهایی آماده سازند تا تصمیمات بهتری بگیرند، احتمالات تازه‌ای ببینند، تعصب را با افزایش فهم، کاهش دهند و قادر به تعقل و تفکر و مؤثر در یک جامعه متنوع باشند (مارنیک^۳ ۲۰۱۳).

تفکر انتقادی به یک رویکرد انعکاسی معقول به تفکر اشاره دارد و هدف آن "ایجاد ارتباطات واضح و منطقی بین مقدمات آغازین، حقایق مرتبط و نتیجه‌گیری‌های موجه" است (زوو^۴ و همکاران، ۲۰۲۳). با مهارت‌های تفکر انتقادی بهتر، دانش‌آموزان می‌توانند به عملکرد تحصیلی بالاتری دست یابند، فعال‌تر در فعالیت‌های اجتماعی و تحصیلی شرکت کنند، تصمیم‌های عاقلانه‌تری بگیرند و مشاغل بهتری به دست آورند (یانگ^۵ و همکاران، ۲۰۲۳). بنابراین، پرورش متفکران انتقادی هدف اصلی نظام آموزشی است. در گذشته بندرت فکر می‌شد که ممکن است بتوان افراد را متفکر و خلاق بار آورد. اعتقاد همگانی درباره ماهیت تفکر این بود که این مشخصات کیفیاتی ذاتی و موروثی هستند که به هیچ‌وجه امکان کنترل و دخل و تصرف در آنها وجود ندارد؛ اما نتایج پژوهش‌ها نشان داد که تفکر، حل مشکل و خلاقیت پدیده‌های متافیزیکی نیستند، بلکه تفکر یک واقعیت و پدیده‌ای

1 - Silva & Iturra

2 - An Le & Hockey

3 .Marnic

4 .Zou

5 . Yang

از آنجا که برنامه‌ریزی، تدوین، تغییر و روزآمد کردن کتب درسی یکی از الزامات نظام آموزشی است، تحلیل و بررسی علمی کتاب‌های درسی اهمیت دو چندان یافته، تحلیل کتب به دست‌اندرکاران و مؤلفان کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا در هنگام تدوین، گزینش و انتخاب محتوای کتاب‌های درسی بیشتر دقت کنند و ضمن تسهیل یادگیری، زمینه پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان در ابعاد مختلف را فراهم آورند. با توجه به آنچه بیان شد مسأله اصلی پژوهش حاضر بدین نحو قابل استنباط است که به چه میزان به مؤلفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی در کتاب‌های فارسی خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی توجه شده است؟

بر طبق هدف اصلی تحقیق باید به پرسش‌های ذیل پاسخ داده شود:

تا چه میزان در کتاب‌های خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه استنباط توجه شده است؟
تا چه میزان در کتاب‌های خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها توجه شده است؟
تا چه میزان در کتاب‌های خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه استنتاج توجه شده است؟
تا چه میزان در کتاب‌های خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه تعبیر و تفسیر توجه شده است؟
تا چه میزان در کتاب‌های خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه ارزیابی مدارک و دلایل توجه شده است؟

ادبیات پژوهش

لیپمن تفکر انتقادی را شامل صفات و ویژگی‌هایی می‌داند که آنها را از تفکر غیرانتقادی متمایز می‌سازد و بنابراین مؤلفه‌های تفکر انتقادی (لیپمن، ۱۹۸۸) را شامل موارد زیر می‌داند:

پرسش‌گری

بدین معناست که فرد در مواجهه با عقاید و نظرات دیگران به طرح سؤال‌های جالب می‌پردازد و سعی در دانستن چیزهای جدید دارد و با طرح سؤالات روشن‌کننده و چالش‌برانگیز، به جستجو و تحقیق می‌پردازد و به‌طور کلی سؤالاتی از قبیل چه کسی، چه، کجا، چه‌وقت و چگونه را مطرح می‌کند. لیپمن (۲۰۰۳)، در کتاب "تفکر در آموزش و پرورش" به کرات از کلمه "inquiry" به

فراتر رفته است. نگرانی در مورد ضعف و نقص تفکر انتقادی در دانش‌آموزان، خاص یک کشور یا منطقه نیست، بلکه تمامی سیستم‌های آموزشی دنیا را در بر گرفته است (استابلتون^۱، ۲۰۱۱).

از آنجا که نظام آموزشی ما در دو دهه اخیر به علت رویارویی با چالش‌های محتوایی و اجرایی نتوانسته به‌طور مکفی به پرورش تفکر بپردازد و از طرفی، آسیب‌ها و تنیدگی‌های زندگی کنونی و آینده نیز تهدیدی جدی برای زندگی روانی و اجتماعی دانش‌آموزان می‌باشد، چاره‌اندیشی برای برون‌رفت از بحران‌های پیش‌رو امری ضروری است، اگر چه پرداختن به پرورش تفکر در نظام‌های مختلف از قدمت دیرینه‌ای برخوردار است، اما تحقق توانایی‌های مربوط به حوزه تفکر به دلایلی نتوانسته پاسخگوی نیازهای انسان حاضر باشد و در صورت ادامه این روند می‌توان آسیب‌های روانی و اجتماعی زیادی را به دلیل خلاء تفکر در زندگی نوع بشر پیش‌بینی کرد (فتحی‌آذر، ادیب، هاشمی و بدری، ۱۳۹۲).

در این راستا آموزش مهارت‌های تفکر انتقادی به شیوه‌ای سنجیده و سازمان یافته و فراهم نمودن چهارچوب نظری قوی برای رشد تفکر انتقادی و توان‌اندیشیدن که از ملزومات سازگاری در هزاره جدید است، می‌تواند به‌عنوان یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر از اهمیت والایی برخوردار باشد.

برای دوره ابتدایی، اهداف متعدد اعتقادی، اخلاقی، فرهنگی، هنری، اجتماعی، زیستی، سیاسی و اقتصادی از سوی سیاست‌گذاران آموزشی در نظر گرفته شده که تمام ابعاد فوق، بستر مناسبی در راستای توجه به تفکر انتقادی است. در این میان، کتاب‌های درسی به‌عنوان وسیله انتقال محتوا به لحاظ آموزشی و انتقال مفاهیم پایه، کارکردی مهم و بنیادی در آموزش دارد (صالحی‌عمران، ایزدی و رضایی، ۱۳۹۵).

بی‌تردید، در این زمینه، انتخاب و سازمان‌دهی محتوا از مهم‌ترین اقدامات به‌شمار می‌رود. به عقیده مارش (۲۰۰۹)، چگونگی سازمان‌دهی محتوا در کتاب‌های درسی، نقشی کلیدی در کارآیی برنامه درسی اجرا شده ایفا می‌کند. بعلاوه، مطالعه و بررسی کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا مفاهیم برنامه درسی به شکل مناسبی در کتاب‌های درسی گنجانده شوند.

¹. Stableton

نقد و بررسی راه‌حل‌های مورد استفاده می‌باشد. فسیونه تفسیر را ادراک و توضیح معنا یا دلالت نوع گسترده‌ای از تجارب، موقعیت‌ها، داده‌ها، رویدادها، داوری‌ها، آداب و رسوم، باورها، عقاید و گرایش‌ها یا معیارها و ملاک‌ها می‌داند (فسیونه، ۲۰۱۰).

جمعی بودن

منظور از مهارت جمعی بودن تفکر انتقادی، اظهارنظر در جمع، گوش دادن به آرای دوستان، کشف کردن مغالطات دیگران می‌باشد (تجلی‌اردکانی، ۱۳۸۹).

قضاوت صحیح

قضاوت صحیح، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تفکر انتقادی است و اغلب صاحب‌نظران بر روی آن توافق دارند. به اعتقاد صاحب‌نظران قضاوت صحیح چند ویژگی دارد: قضاوتی است که در آن از تعجیل در قضاوت خودداری می‌شود، بی‌طرفانه است و از همه مهم‌تر مبتنی بر ملاک است. به نظر لیپمن (۲۰۰۳) تفکر انتقادی، تفکری است که قضاوت خوب را تسهیل می‌کند؛ زیرا مبتنی بر ملاک است، خود اصلاح‌کننده است و نسبت به متن یا زمینه‌ای که در آن شکل می‌گیرد، حساس است. فسیونه (۲۰۱۰) در الگوی خود از قوه قضاوت سلیم به‌عنوان یکی از ویژگی‌های تفکر انتقادی نام برده است (آندرسون، ۲۰۱۱).

منطقی بودن

منظور از منطقی بودن؛ برقراری ارتباط منطقی میان رویدادها و واقعیت‌ها و مفایم و اصول کلی، سازمان‌دهی نظریات و مفاهیم به‌طور منطقی، بهره‌گیری از قواعد منطقی در هنگام نقد اظهارات دیگران می‌باشد.

صراحت داشتن

منظور از صراحت داشتن؛ بیان کردن نظرات خود بدون دلهره، توجه به امکان اشتباه بودن نظر خود، پذیرش نقد منطقی دیگران می‌باشد (ملکی و حبیبی‌پور، ۱۳۸۹). برخی از مطالعاتی که در این زمینه انجام شده است عبارتند از: پژوهشی توسط جبلی‌آده، نوریان، عضدالملکی (۱۳۹۹) تحت عنوان مهارت‌ها، گرایش‌ها و روش‌های تدریس تفکر انتقادی در برنامه‌های درسی صورت گرفته است. نتایج پژوهش نشان داده که روش‌های تدریس شبیه‌سازی، مشارکتی، بازی گروهی، کارگروهی، ایفای نقش، مسأله محور، اکتشافی، پروژه محور، پژوهش محور، بارش فکری و نقشه مفهومی در اغلب پژوهش‌ها بر رشد

معنای سؤال، پرسش، پرس‌وجو، استفسار، تحقیق و جستجو، به‌عنوان یکی از ویژگی‌های تفکر انتقادی یاد کرده است. نیدلر مهارت پرسش‌گری را یکی از مهارت‌های تفکر انتقادی می‌داند و معتقد است که این مهارت شامل تشخیص دیدگاه‌های اصلی مسأله، مقایسه شباهت‌ها و تفاوت‌ها، تشخیص اطلاعات مربوط به یک مسأله و تنظیم سؤال‌های مناسب می‌باشد (خواججه‌زاده، ۱۳۹۰).

تحلیل و ارزیابی

تجزیه مطالب به اجزای تشکیل دهنده آن و تحلیل روابط بین اجزاء آن به‌طوری که ساختار سازمانی آن قابل فهم باشد. طبقه‌بندی کردن، پیدا کردن شباهت‌ها و تفاوت‌های اساسی و فهمیدن اصول کلی هر عقیده از ویژگی‌های تحلیل و ارزیابی می‌باشد، مایرز (۲۰۰۷) معتقد است که تفکر انتقادی غالباً در هر رشته، شکل حل مسأله یا تحلیل و ارزیابی را به خود می‌گیرد. لیپمن با قبول دو پیش‌فرض اساسی (یکی تحلیلی بودن ماهیت تفکر انتقادی و دیگری در نظر گرفتن مفهوم داوری به‌عنوان هدف اصلی تفکر انتقادی) الگوی تفکر انتقادی خود را سازمان‌دهی کرد (خواججه‌زاده، ۱۳۹۰).

استدلال کردن

منظور از استدلال کردن آن است که ارائه مباحث همراه با دلیل باشد و دلیل آوردن از توجیه غیرمدلل متمایز شود. روبرت انیس تفکر انتقادی را "تفکر مستدل و تیزبینانه درباره اینکه چه چیزی را باور کنیم و چه اعمالی را انجام دهیم، تعریف کرده است.

ارزیابی شواهد و مدارک

منظور این است که مدارک، شواهد، نظرات، اطلاعات و منابعی را که آن اطلاعات را فراهم می‌کند، ارزیابی شود و درستی یا نادرستی و یا اعتبار و ارزش آنها مورد بررسی قرار گیرد. آندولینا معتقد است که تفکر انتقادی فرایندی است که به موجب آن نظرات، اطلاعات و منابعی که آن اطلاعات را فراهم می‌کند، ارزیابی می‌کنید و به‌طور منسجم و منطقی آنها را نظم می‌بخشید، یا عقاید و اطلاعات دیگر مرتبط می‌سازید منابع دیگر را در نظر می‌گیرید و برای مفاهیم ضمنی، آنها را مورد ارزیابی قرار می‌دهید (ملکی و حبیبی‌پور، ۱۳۸۹).

تفسیر داده‌ها

منظور از تفسیر، تمایز قائل شدن بین معانی متفاوت یک واژه، دقت در بکارگیری تعمیم‌ها، بی‌طرفی در اظهارنظر منطقی، عرضه چشم‌اندازهای متعدد و متفاوت،

روش پژوهش

تحقیق حاضر از نظر هدف، کاربردی می‌باشد. تحقیق توصیفی آنچه را که هست توصیف می‌کند و شامل ثبت، توصیف، تجزیه و تحلیل و تغییر شرایط موجود می‌باشد. این امر مستلزم گونه‌ای مقایسه یا مقابله است و در آن کوشش می‌شود تا روابط میان متغیرهای دست‌کاری نشده، کشف گردد. در پژوهش حاضر، محقق جهت بررسی محتوای کتاب‌های فارسی خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی (متن، فعالیت و تصاویر) از روش تحلیل محتوا کمی بر اساس مؤلفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی استفاده کرده است جامعه پژوهش حاضر کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی می‌باشد. در پژوهش حاضر کل جامعه آماری به‌عنوان نمونه انتخاب می‌شود. ابزارهای گردآوری داده، در بخش تحویل اسنادی، فرم فیش‌برداری و در بخش تحلیل محتوا، فرم واریسی تحویل محتوای محقق‌ساخته است. به‌منظور تدوین چک لیست تحویل محتوای کتاب‌های درسی، تعداد قابل توجهی از منابع نظری و پژوهشی و پرسشنامه مربوط با تفکر انتقادی مرتبط در حوزه تفکر انتقادی بررسی و چهارچوب مفهومی مؤلفه‌ها بر اساس آن ارائه شده است.

در این تحقیق هدف تحلیل محتوای تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری می‌باشد و جستجو و تحصیل نظریه با استفاده از روش‌های توصیفی، تفسیر و استنباط است. همچنین این مطالعه با استفاده از روش‌های اسنادی و با استفاده از منابع و کتب موجود و نظرات صاحبان فکر و اندیشه موضوع را مورد بررسی قرار می‌دهد. با توجه به روش انجام پژوهش ماهیت، هدف و نوع مقیاس اندازه‌گیری، تحلیل آماری داده‌های پژوهش در سطح توصیفی انجام شد. در این پژوهش واحد تحلیل، جملات خواهد بود. ابتدا هر صفحه از کتب دانش آموزان، اهداف و کتب راهنمای معلم مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در صورتی که هر یک از مؤلفه‌های مذکور در سیاهه تدوین شده در خصوص تفکر انتقادی در متن نوشتاری موجود بود، مطلب مشخص شده در سیاهه با ذکر شماره صفحه، شماره پاراگراف و کد مورد نظر ثبت می‌گردد. در آخر از اتمام تحلیل محتوا به محاسبه داده‌های آماری به‌صورت محاسبه فراوانی، درصد و میانگین و بررسی تجزیه و تحلیل این داده‌ها اقدام شد.

مهارت‌ها و گرایش‌های تفکر انتقادی سهم قابل توجهی داشته‌اند.

پژوهشی توسط نبیئی، کاظم‌پور و شکیبایی (۱۳۹۹) تحت عنوان شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های توسعه تفکر پژوهشی دانش‌آموزان در دوره‌های تحصیلی صورت گرفته است. نتایج نشان داد که توسعه تفکر پژوهشی دانش‌آموزان در دوره‌های تحصیلی، نیاز به داشتن معلمانی فکور و پژوهشگر، امکانات آموزشی مناسب، گسترش فرهنگ تفکر، پژوهش و همکاری، برقراری ارتباطات مؤثر با امکانات محیطی خارج از محیط مدارس و دانش‌آموزانی فعال و با انگیزه دارد.

علی‌پور (۱۳۹۲) تحقیقی تحت عنوان "موانع تفکر انتقادی در برنامه درسی آموزش متوسطه با تأکید بر مهارت‌های؛ تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و قضاوت" انجام داده که نتایج پژوهش نشان داده که موانع تفکر انتقادی شامل؛ کم‌توجهی به مهارت‌های؛ تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و قضاوت و جمع‌بندی در عناصر برنامه درسی (هدف، محتوا، روش تدریس و ارزشیابی) قابل مشاهده می‌باشد.

سرمد و سیدی (۱۳۹۲) تحقیقی تحت عنوان "بررسی تأثیر آموزش تفکر انتقادی بر پیشرفت تحصیلی" انجام داده‌اند. پیش‌آزمون و پس‌آزمون نمره تفکر انتقادی مشخص گردیده و با استفاده از تجزیه و تحلیل آماری نشان داده شده که آموزش تفکر انتقادی موجب پیشرفت تحصیلی شاگردان گردیده و موجب بهبودی در تفکر آنان شده است.

عارفی و رضایی‌زاده (۱۳۹۰) تحقیقی تحت عنوان "مروری بر نقش و جایگاه برنامه درسی در رشد تفکر انتقادی" انجام داده‌اند که نتایج پژوهش نشان داده است، برنامه درسی مبتنی بر رویکردهای یادگیری فعال تأثیر انکارناپذیری بر رشد تفکر انتقادی شاگردان دارد.

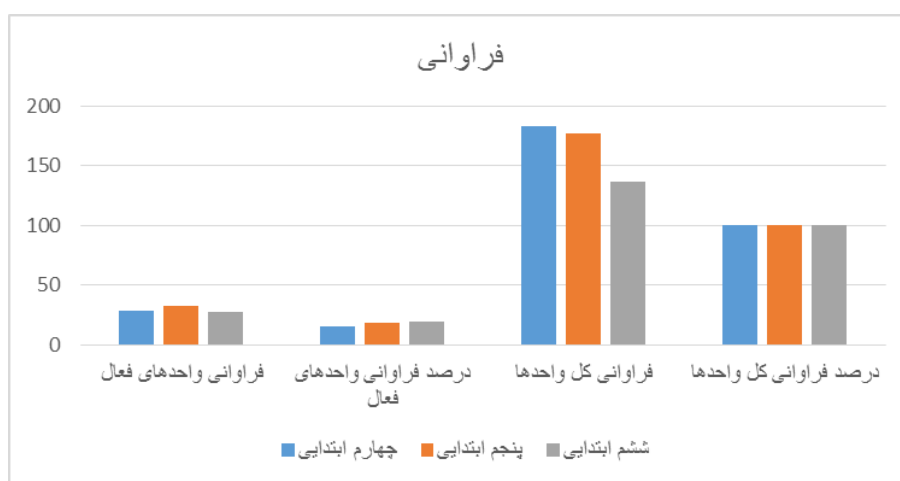
تحقیق هاشمیان‌نژاد (۱۳۹۰) با عنوان "تحلیل محتوای کتاب‌های درسی علوم و دینی دوره راهنمایی از منظر مهارت‌های تفکر انتقادی" نشان داد که به مهارت‌های تفکر انتقادی تا حد خوبی توجه شده است و در کل به استنباط بیشترین توجه (۲۷٪) و به شناسایی مفروضات کمترین توجه (۱۴٪) شده است.

یافته‌های پژوهش

اطلاعات حاصل از تحلیل داده‌های پژوهش به تفکیک پرسش‌های اصلی پژوهش به تفصیل در ذیل آمده است. **سؤال اول:** تا چه میزان در کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه استنباط توجه شده است؟

جدول ۱- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه استنباط کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

ششم ابتدایی	پنجم ابتدایی	چهارم ابتدایی	فراوانی پایه
۲۷	۳۲	۲۸	فراوانی واحدهای فعال
۱۹/۶۳	۱۸/۰۶	۱۵/۲	درصد فراوانی واحدهای فعال
۱۳۷	۱۷۷	۱۸۳	فراوانی کل واحدها
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	درصد فراوانی کل واحدها

نمواد ۱- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه استنباط کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

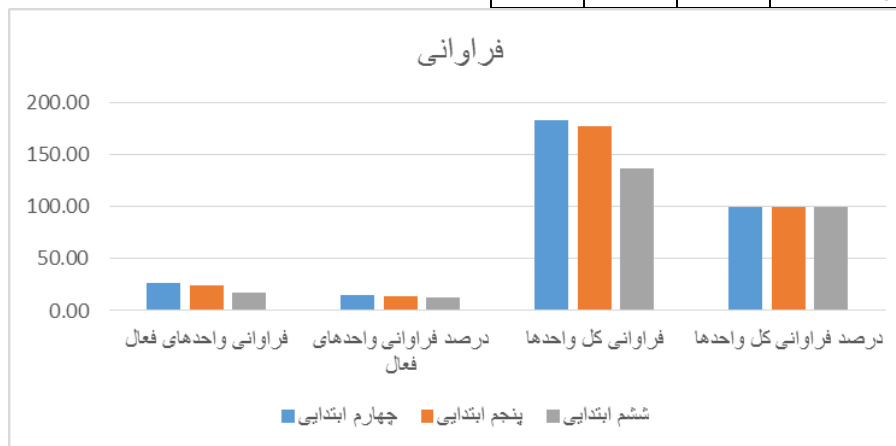
استنباط تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی در حد خوب می‌باشد. و از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی که ۱۳۷ واحد شامل ۳۹ واحد متن و شعر، ۴۸ واحد تصاویر، و ۵۰ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد. که ۲۷ واحد از کتاب ششم ابتدایی ۱۹/۶۳ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه استنباط تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه استنباط تفکر انتقادی، ۲۷ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه استنباط تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی در حد متوسط می‌باشد.

سؤال دوم: تا چه میزان در کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها توجه شده است؟

که از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی که ۱۸۳ واحد شامل ۴۸ واحد متن و شعر، ۷۲ واحد تصاویر، و ۶۳ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۲۸ واحد آن یعنی ۱۵/۲ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه استنباط تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه استنباط تفکر انتقادی، ۲۸ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه استنباط تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی در حد متوسط می‌باشد. همچنین از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی که ۱۷۷ واحد شامل ۴۹ واحد متن و شعر، ۶۷ واحد تصاویر، و ۶۱ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۳۲ واحد از کتاب پنجم ابتدایی ۱۸/۰۶ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه استنباط تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه استنباط تفکر انتقادی، ۳۲ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه

جدول ۲- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه تشخیص پیش- فرض‌ها کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

پایه	چهارم ابتدایی	پنجم ابتدایی	ششم ابتدایی
فراوانی	۲۷	۲۴	۱۷
فراوانی واحدهای فعال	۱۴/۷۴	۱۳/۴۶	۱۲/۳۳
درصد فراوانی واحدهای فعال	۱۸۳	۱۷۷	۱۳۷
فراوانی کل واحدها	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
درصد فراوانی کل واحدها			

نمواد ۲- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

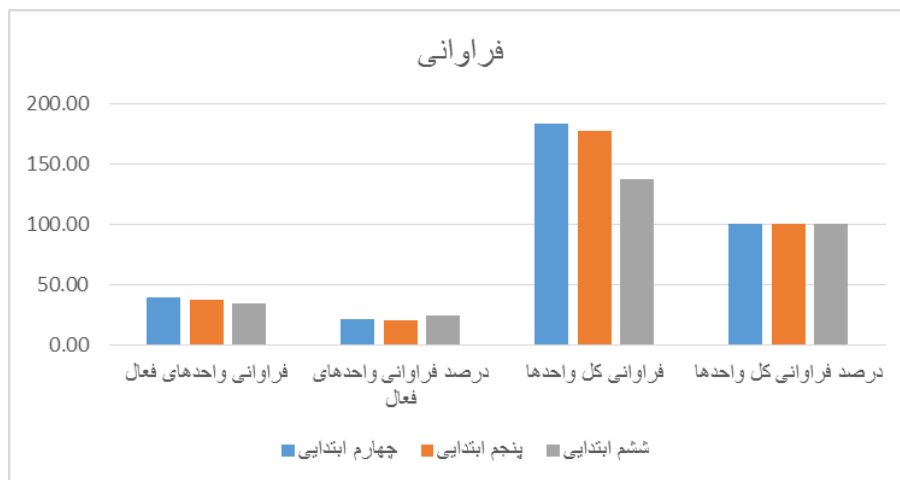
واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی که ۱۳۷ واحد شامل ۳۹ واحد متن و شعر، ۴۸ واحد تصاویر، و ۵۰ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۱۷ واحد آن یعنی ۱۲/۳۳ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی، ۱۷ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی در حد ضعیف می‌باشد.

سؤال سوم: تا چه میزان در کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه استنتاج توجه شده است؟

جدول ۳- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه استنتاج کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

پایه	چهارم ابتدایی	پنجم ابتدایی	ششم ابتدایی
فراوانی	۳۹	۳۷	۳۴
فراوانی واحدهای فعال	۲۱/۳	۲۰/۸۸	۲۴/۷۹
درصد فراوانی واحدهای فعال	۱۸۳	۱۷۷	۱۳۷
فراوانی کل واحدها	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
درصد فراوانی کل واحدها			

از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی که ۱۸۳ واحد شامل ۴۸ واحد متن و شعر، ۷۲ واحد تصاویر، و ۶۳ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۲۷ واحد آن یعنی ۱۴/۷۴ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی، ۲۷ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی در حد متوسط می‌باشد. که از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی که ۱۷۷ واحد شامل ۴۹ واحد متن و شعر، ۶۷ واحد تصاویر، و ۶۱ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۲۴ واحد آن یعنی ۱۳/۴۶ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی، ۲۴ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی در حد متوسط می‌باشد. از مجموع کل

نمودار ۲- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه استنتاج کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

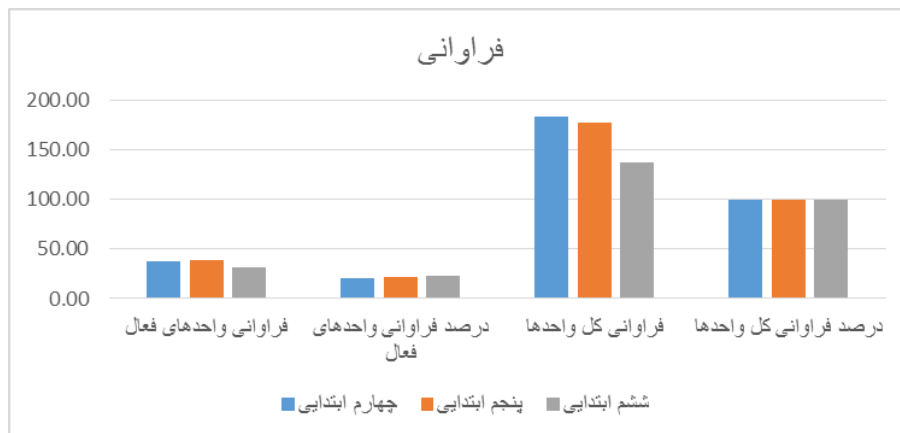
گفت مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی در حد خوب می‌باشد.

سؤال چهارم: تا چه میزان در کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه تعبیر و تفسیر توجه شده است؟

جدول ۴- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه تعبیر و تفسیر کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

ششم ابتدایی	پنجم ابتدایی	چهارم ابتدایی	پایه فراوانی
۳۱	۳۹	۳۸	فراوانی واحدهای فعال
۲۲/۶	۲۲/۰۱	۲۰/۶۷	درصد فراوانی واحدهای فعال
۱۳۷	۱۷۷	۱۸۳	فراوانی کل واحدها
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	درصد فراوانی کل واحدها

که از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی که ۱۸۳ واحد شامل ۴۸ واحد متن و شعر، ۷۲ واحد تصاویر، و ۶۳ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۳۹ واحد آن یعنی ۲۱/۳ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی، ۳۹ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی در حد خوب می‌باشد. از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی که ۱۷۷ واحد شامل ۴۹ واحد متن و شعر، ۶۷ واحد تصاویر، و ۶۱ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۳۷ واحد آن یعنی ۲۰/۸۸ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی، ۳۷ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی در حد خوب می‌باشد. از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی که ۱۳۷ واحد شامل ۳۹ واحد متن و شعر، ۴۸ واحد تصاویر، و ۵۰ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۳۴ واحد آن یعنی ۲۴/۷۹ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی، ۳۴ می‌باشد، می‌توان

نمواد ۴- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه تعبیر و تفسیر کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

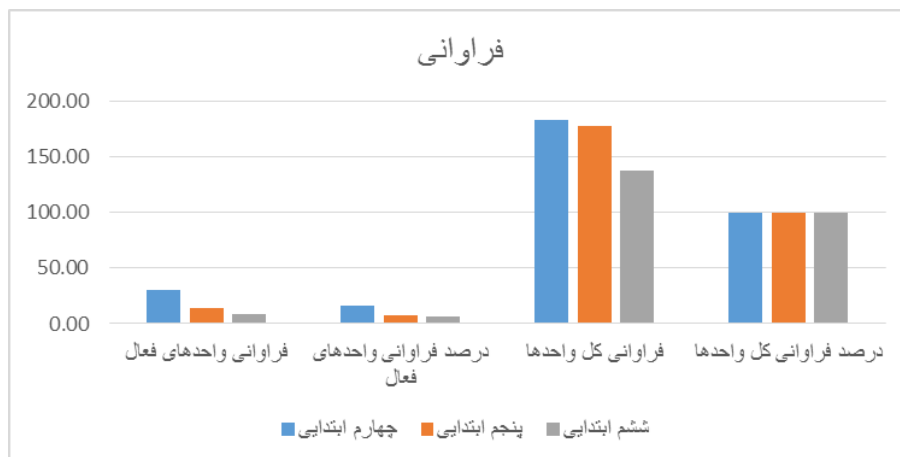
در کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی در حد خوب می‌باشد.

سؤال پنجم: تا چه میزان در کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی به مؤلفه ارزیابی مدارک و دلایل توجه شده است؟

جدول ۵- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه ارزیابی مدارک و دلایل کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

ششم ابتدایی	پنجم ابتدایی	چهارم ابتدایی	پایه فراوانی
۹	۱۴	۳۰	فراوانی واحدهای فعال
۶/۵۴	۷/۸۴	۱۶/۳۷	درصد فراوانی واحدهای فعال
۱۳۷	۱۷۷	۱۸۳	فراوانی کل واحدها
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	درصد فراوانی کل واحدها

از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی که ۱۸۳ واحد شامل ۴۸ واحد متن و شعر، ۷۲ واحد تصاویر، و ۶۳ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۳۸ واحد آن یعنی ۲۰/۶۷ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی، ۳۸ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی در حد خوب می‌باشد. از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی که ۱۷۷ واحد شامل ۴۹ واحد متن و شعر، ۶۷ واحد تصاویر، و ۶۱ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۳۹ واحد آن یعنی ۲۲/۰۱ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی، ۳۹ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی در حد خوب می‌باشد. از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی که ۱۳۷ واحد شامل ۳۹ واحد متن و شعر، ۴۸ واحد تصاویر، و ۵۰ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۳۱ واحد آن یعنی ۲۲/۶ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی، ۳۱ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی

نمواد ۵- توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی

دلایل و مدارک تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی در حد ضعیف می‌باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از پژوهش حاضر، تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های مهارت‌های تفکر انتقادی بود.

یافته‌ها نشان داد که مؤلفه استنباط تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری در پایه چهارم ابتدایی در حد متوسط، در پایه پنجم ابتدایی در حد خوب و در پایه ششم ابتدایی در حد متوسط می‌باشد.

همچنین مؤلفه تشخیص پیش‌فرض‌ها تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری پایه چهارم ابتدایی در حد متوسط در پایه پنجم ابتدایی در حد متوسط و در پایه ششم ابتدایی در حد ضعیف می‌باشد.

دیگر یافته‌ها نشان داد که مؤلفه استنتاج تفکر انتقادی، در کتاب خوانداری و نوشتاری پایه‌های چهارم، پنجم و ششم ابتدایی در حد خوب می‌باشد.

در مورد مؤلفه تعبیر و تفسیر تفکر انتقادی، یافته‌ها نشان داد در کتاب خوانداری و نوشتاری پایه‌های چهارم، پنجم و ششم ابتدایی در حد خوب می‌باشد.

همچنین یافته‌ها در مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی بیانگر این است که در کتاب خوانداری و نوشتاری پایه چهارم ابتدایی در حد خوب، در پنجم و ششم ابتدایی در حد ضعیف می‌باشد.

به‌طور کلی در تبیین این یافته‌ها می‌توان ادعان داشت که با توجه به اینکه در عصر حاضر، اطلاعات و دانش در

از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی که ۱۸۳ واحد شامل ۴۸ واحد متن و شعر، ۷۲ واحد تصاویر، و ۶۳ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۳۰ واحد آن یعنی ۱۶/۳۷ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی، ۳۰ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری چهارم ابتدایی در حد خوب می‌باشد. از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی که ۱۷۷ واحد شامل ۴۹ واحد متن و شعر، ۶۷ واحد تصاویر، و ۶۱ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۱۴ واحد آن یعنی ۷/۸۴ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی، ۱۴ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی در کتاب خوانداری و نوشتاری پنجم ابتدایی در حد ضعیف می‌باشد. از مجموع کل واحدهای کتاب خوانداری و نوشتاری ششم ابتدایی که ۱۳۷ واحد شامل ۳۹ واحد متن و شعر، ۴۸ واحد تصاویر، و ۵۰ واحد درک مطلب و فعالیت‌ها می‌باشد که ۹ واحد آن یعنی ۶/۵۴ درصد از کل واحدهای کتاب به مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی می‌باشد. با توجه به اینکه فراوانی واحدهای فعال در بررسی مؤلفه ارزیابی دلایل و مدارک تفکر انتقادی، ۹ می‌باشد، می‌توان گفت مؤلفه ارزیابی

در تألیف یا بازنگری کتاب‌های فارسی دوره دوم ابتدایی، از نظر محتوا و فعالیت‌های مختلف و تصاویر در برخورداری از یک تعادل منطقی میان سطوح مختلف طبقه‌بندی عوامل تفکر انتقادی لیپمن، تجدید نظر صورت پذیرد. محتوا، فعالیت‌ها و تصاویر کتاب به گونه‌ای طراحی شوند که در نهایت، به پرورش تفکر انتقادی دانش آموزان منجر شود.

به نقش معلمان در جهت تدوین و یا تکمیل محتوای آموزشی درس فارسی و برنامه‌های زبان آموزی تأکید ویژه شود.

به مسئولان ذی‌ربط پیشنهاد می‌گردد که در انتخاب موضوعات تفکر، استنباط و استنتاج دقت بیشتری نشان دهند و از محدود و تکراری بودن آنها جلوگیری کنند و نیز در انتخاب محتوای مربوط به برنامه‌های درسی مورد توجه قرار دهند.

هر لحظه در حال تغییر است پس نباید دانش‌آموزانی را تربیت کرد که فقط به حفظ طوطی‌وار اکتفا کنند و هر چه معلم یا سایرین می‌گویند را بپذیرند، بلکه کتاب‌های درسی باید در ارتباط با نیازهای ضروری کودکان یا واقعیات زندگی قرار داشته باشند به دانش آموزان قدرت ارزیابی و داوری کافی و تفکر منتقدانه درباره آنچه یاد گرفته‌اند، بدهند.

ماهیت تربیت با توجه به مفهوم صحیح آن، هدایت جنبه‌های مختلف فرد، رشد قوه استنباط صحیح در تجربیات در دوره‌های مختلف رشد مانند کودکی، دوره قبل دبستان، ابتدایی و متوسطه است. با توجه به این تعریف، رسالت مدرسه و معلم نمی‌تواند تنها انتقال معلومات از طریق سخنرانی یا به وسیله کتاب باشد، بلکه هدف اصلی آن، تربیت و آموزش افرادی است که بتوانند تفکر کنند. با توجه به اینکه دوره ابتدایی اساس و پایه دوره‌های بالاتر را تشکیل می‌دهد و تجارب دانش‌آموزان در این دوره شکل می‌گیرد در این صورت اگر دانش‌آموز به صورت متفکر، منتقد تربیت شود اثرات مطلوب خود را در دوره‌های بالاتر تحصیلی و تجارب روزمره و آینده فراگیران می‌گذارد.

کتاب فارسی پایه دوم دوره ابتدایی نسبت به کتب دیگری که توسط محققین دیگر بخصوص در دوره ابتدایی مورد تحلیل قرار گرفته است تا حدودی از مؤلفه‌های تفکر انتقادی بیشتری برخوردار بوده است و این تحقیق نشان می‌دهد که طبق اهداف برنامه درسی ملی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، که خود مدعی پرورش تفکر و انواع آن هستند، برنامه درسی فارسی پایه دوم ابتدایی می‌تواند پرورش دهنده تفکر انتقادی باشد و باید در جهت پرورش هر چه بهتر تفکر انتقادی به اصل تناسب در بکارگیری مؤلفه‌ها و همچنین محتوای متن و فعالیت و تصاویر توجه بیشتری شود.

یافته‌های این پژوهش با یافته‌های پژوهش‌های نبیئی و همکاران (۱۳۹۹)، قاسمی و کامی (۱۳۹۳)، دمیرهان و کولکوکایا (۲۰۱۴)، خواجه‌زاده (۱۳۹۰) همسویی دارد. برخی از پیشنهادات پژوهش حاضر عبارتند از: در سازمان‌دهی و تدوین محتوای کتاب خوانداری و نوشتاری دوره دوم ابتدایی، چهارچوب منظم و منطقی برای آموزش مفاهیم مختلف پایه‌ریزی شود.

منابع

- ملکی، حسن و حبیبی‌پور، مجید، (۱۳۸۹). پرورش تفکر انتقادی هدف اساسی تعلیم و تربیت، نوآوری‌های آموزشی، ۱۹(۷)، ۹۳-۱۰۸.
- نبیئی، اسماعیل، کاظم‌پور، اسماعیل و شکیبایی، زهره، (۱۳۹۹). شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های توسعه تفکر پژوهشی دانش‌آموزان در دوره‌های تحصیلی، تفکر و کودک، ۱۱(۱)، ۵۶-۶۹.
- هاشمیان، فریده، (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی علوم و دینی دوره راهنمایی از منظر مهارت‌های تفکر انتقادی، اولین همایش ملی تحول بنیادین در نظام برنامه درسی.
- یارمحمدیان، محمدحسین، (۱۳۹۳). مبانی و اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران: انتشارات یادواره کتاب.
- An Le, D. T. B., & Hockey, J. (2022). Critical thinking in the higher education classroom: knowledge, power, control and identities. *British Journal of Sociology of Education*, 43(1), 140-158.
- Anderson-Meger, J. (2011). Critical thinking and e-learning in social work education. *International Journal of Business, Humanities and Technology*. Vol. 1, No. 2, PP 17-27.
- Demirhan & Koklukaya. (2014). The critical thinking Dispositions of prospective sciences Teachers, *Procedia – social and behavioral sciences*, Ankara, Turkey. pp. 1551-1555.
- Facione, P. (2010) *Critical Thinking : What It Is and Why It Counts*. Available.
- Ling-Na, Bo Qin, Ying-qing Zhou, Shao-yu Mou, Hui-Ming Gao (2014), The effectiveness of problem-based learning on development of nursing students' critical thinking: A systematic review and meta-analysis
- Lipman, M. (1998). Critical Thinking: what it can be *Educational Leadership*, 46(1), 38-43.
- Maleki, H. & Habibipour, M. (2012). Cultivating critical thinking: the essential purpose of education. *Educational Innovation*. Vol. 6, No. 19, PP. 93-108. [Persian].
- Meyers, Chet. (1986). *Teaching Students to think Critically*, San Francisco, Jossey-bass publisher.
- Silva, C., & Iturra, C. (2021). A conceptual proposal and operational definitions of the cognitive processes of complex thinking. *Thinking Skills and Creativity*, 39, 1871. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100794>
- Yang, Y., & Wang, X. (2023). Predicting student translators' performance in machine translation post-editing: interplay of self-regulation, critical thinking, and motivation. *Interactive Learning Environments*, 31(1), 340-354.
- Zou, D., Xie, H., & Wang, F. L. (2023). Effects of technology enhanced peer, teacher and self-feedback on students' collaborative writing, critical thinking tendency and engagement in learning. *Journal of Computing in Higher Education*, 35(1), 166-185.
- تجلی‌اردکانی، حسین‌علی، (۱۳۸۹). بررسی و تحلیل داستان‌های بن‌یقظان اثر ابن‌طفیل بر مبنای اصول آموزش فلسفه به کودکان و پیشنهادهایی برای بازنویسی آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.
- جبلی‌آده، پریچهر، نوریان، محمد و عضدالملکی، سودابه، (۱۳۹۹). مهارت‌ها، گرایش‌ها و روش‌های تدریس تفکر انتقادی در برنامه‌های درسی، تفکر و کودک، ۱۱(۲)، ۹۹-۱۱۱.
- خواججه‌زاده، رزاق، (۱۳۹۰). تحلیل محتوا کتاب تاریخ معاصر ایران در دوره متوسطه از بعد تفکر انتقادی، فصل‌نامه علمی پژوهشی رهیافت نو در مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، ۴۵(۴)، ۱۵-۲۸.
- دوره‌زرشکی، نسیرین، برزگر، کاظم و زندوانیان، کاظم (۱۳۹۶). اثربخشی آموزش فلسفه به شیوه حلقه کندوکاو بر تفکر انتقادی در دانش‌آموزان دوره ابتدایی، روانشناسی روانشناختی، ۵(۲)، ۶۱-۷۰.
- سرمد، غلامعلی و سیدی، فرشید، (۱۳۹۲). بررسی تأثیر آموزش تفکر انتقادی بر پیشرفت تحصیلی دانشجویان، تحقیقات مدیریت آموزشی، ۵(۱)، ۱۰۱-۱۱۸.
- صالحی‌عمران، ابراهیم، پرهیزکار، لیلا و حانمی‌فر، خدیجه، (۱۳۹۵). بررسی جایگاه مؤلفه‌های اصلی آموزش محیط زیست در کتاب‌های درسی دوره ششم ابتدایی، آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، ۵(۲)، ۱۱-۲۶.
- عارفی، محبوبه و رضایی‌زاده، مرتضی، (۱۳۹۰). مروری بر نقش و جایگاه برنامه درسی دانشگاهی در رشد تفکر انتقادی دانشجویان، مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، ۳(۲)، ۴۲-۶۲.
- علی‌پور، وحیده، نادری، عزت‌الله، سیف‌نراقی، مریم و شریعتمداری، علی، (۱۳۹۲). تأملی بر موانع تفکر انتقادی در برنامه درسی آموزش متوسطه، مجله پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۰(۹)، ۱-۱۵.
- فتحی‌آذر، اسکندر، ادیب، یوسف، هاشمی، تورج، بدری، رحیم و غریبی، حسن، (۱۳۹۲). اثربخشی آموزش راهبردی تفکر بر تفکر انتقادی دانش‌آموزان، پژوهش‌های نوین روانشناختی، ۸(۲۹)، ۱۹۵-۲۱۶.
- قاسمی، حسین و کاظمی، محمود، (۱۳۹۳). تحلیل محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمانی پایه ششم ابتدایی و میزان انطباق آن با مبانی قرآنی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، نوآوری‌های آموزشی، ۱۳(۴)، ۱۰۰-۱۱۶.